

ДОСУДОВА СТАДІЯ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. (до реформи 1864 р.)

Розглянуто головні аспекти досудової стадії (стадії підготовки до суду) цивільного процесу, які були чинними у першій половині XIX століття (до судової реформи 1864 року). Роз'яснено, як міг розпочинатися тоді цивільний процес, які для цього потрібні були умови, в чому полягала роль поліції та судових органів. Зазначено також, яким був термін давності подання позову, які передбачалися санкції за подання необірунтованих позовів та апеляційних скарг.

Ключові слова: історія права, процесуальне право, цивільний процес, досудова стадія цивільного процесу.

Постановка проблеми. Як відомо, наука цивільного процесуального права охоплює *історію* й теорію цивільного процесуального права. Розвиток цивільного процесуального права відбувався у декілька етапів, починаючи з Київської Русі і донині. Кожен із цих етапів мав свої особливості та відмітні ознаки. Одним із таких етапів був період дореформеного розвитку (до 1864 р.) цивільного процесу, який характеризувався впровадженням положень Зводу законів Російської імперії, але водночас свідчив про необхідність змін і реформ у цій галузі процесуального права. Вказаний період є дуже повчальним з погляду досвіду і академічного, і практичного.

Стан дослідження. Певні аспекти цієї проблеми містилися в працях дореволюційних учених, таких як В. Г. Кукольник [1], П. І. Дегай [2], Л. Ф. Камбек [3], М. М. Михайлов [4], І. В. Лапинський [5], І. Є. Енгельман [6]. Але їхні роботи були посібниками, а не дослідженнями, які б характеризувалися, власне, не аналізом тогочасного законодавства, а його викладом, компіляцією лише з деякими коментарями. Цій проблемі присвятили свої роботи також сучасні дослідники, а саме: О. В. Гетьманцев [7], С. Ю. Серебреніков [8], Б. Р. Стецюк [9], М. О. Долова [10]. Проте вважаємо, що зазначена тема вивчена не повністю і потребує подальшої розробки й аналізу.

Мета – розкрити суть і головні аспекти досудової стадії (стадії підготовки до суду) цивільного процесу на українських землях у першій половині XIX ст. до проведення судової реформи 1864 р.

Виклад основних положень. У тогочасному законодавстві доволі чітко вказувалося, як повинні відновлюватися порушені цивільні права. У ст. 1 ч. 2 т. X Зводу законів Російської імперії 1857 р. зазначалося, що у справах безспірних вони відновлюються безпосереднім застосуванням закону та його виконанням. Якщо справа небезспірна – тоді застосовується закон і справа вирішується через суд. Перший порядок відновлення порушених цивільних прав називався порядком виконавчим, а другий – порядком судовим [11, ст. 1]. Водночас потрібно зазначити, що у конкретній практиці судочинства, яка також закріплена і в законодавстві, перший порядок називався *порядком поліцейським* або *поліцейським судом*, оскільки він мав і певні судові форми. Поліцейським він називався тому, що головну роль у його провадженні відігравала поліція. Цей процес охоплював насамперед поліцейське слідство, яке завершувалося прийняттям рішення і його виконанням. Отже, це було поєднання трьох стадій цивільного процесу: досудової, судової та стадії виконання рішення. У цьому виявлялася особливість такого порядку процесу, він відображав тогочасний рівень праворозуміння в державі (не найпередовіший), але так здійснювалося правосуддя відповідно до чинного тоді законодавства.

Другий порядок називався *формальним судом*.

Законодавство чітко регламентувало, в яких випадках міг розпочатися цивільний процес. У ст. 7 ч. 2 т. X Зводу законів Російської імперії 1857 р. вказувалося, що справи про образи, збитки та шкоду, насильницьке та самовільне заволодіння майном можуть починатися двома способами: або в поліції, або в судовому місці [11, ст. 7]. Уперше це конкретизовано 1820 р. в указі Сенату «Про провадження справ щодо насильницького заволодіння нерухомим маєтком» [12].

Позов і суд починалися у тому суді, чийї юрисдикції підлягав відповідач [11, ст. 162]. Законом встановлювався термін давності подачі позову щодо нерухомого та рухомого майна – не більше 10 років [11, ст. 213].

Власне, цивільний процес розпочинався після того, як одна з сторін робила подання позовного прохання, складеного за встановленою формою. І. Лапінським 1859 р. у «Практическом руководстве к русскому гражданскому судопроизводству» були сформульовані важливі положення, що стосувалися диспозитивності в цивільному процесі. Він зазначав, що жодна цивільна справа «не починається без прохання, скарги або оголошення, поданого в належне «присутственне місце», – і жодне «присутственне місце» не має права, само собою, без

прохання або скарги, входить в розгляд і судження приватної цивільної справи... Цим, власне, і відрізняються справи цивільні від кримінальних – ці останні, як що мають предметом своїм такі дії, які завдають шкоди не лише приватній особі, але і усьому суспільству (смертовбивство, розбій, підпал тощо), виникають і робляться незалежно від приватних скарг і доносів» [13, с. 247].

Прохання писалося на ім'я імператора на спеціальному гербовому папері з таким звертанням і титулуванням: «Пресветлейший, Державный Великий Государь император Николай Павлович, Самодержец Всероссийский, Государь Всемиловитейший». На саме таке титулування спеціально вказувалося у Зводі законів [11, ст. 243]. Цим документом, зокрема, передбачалося, що прохання повинно викладатися зрозуміло, «істинно», без докорів, без додавання чогось зайвого, з наведенням причин, за якими подається прохання [11, ст. 245]. Це прохання мало переважно обсяг 1–2 сторінки залежно від складності справи. Саме такий обсяг був, наприклад, у прохання на ім'я імператора від вдови генерал-майора О. А. Попандопуло й її сина та двох дочок щодо розподілу маєтку, яке розглядалося 1838 р. в Одеському повітовому суді, де викладалося прохання, щоб суд засвідчив наміри цієї сім'ї щодо виплати позики, виданої під заставу маєтку та деякого іншого майна [14, арк. 1–2].

Однак подача прохання на ім'я імператора була формальністю, адже зрозуміло, що імператор цих прохань не читав і вони до столиці не потрапляли, а зберігалися у судовій справі. Але це давало змогу прийняти відповідну справу до розгляду в суді, чийї юрисдикції воно підлягало. У справі вказувалося, що суд розпочинається по указу імператора, хоча це теж була формальність і реально такого конкретного указу не було.

Окрім того, як зазначає М. М. Михайлов, допускалися словесні прохання, але тільки на додаток до письмового прохання, що знаходиться у провадженні [4, с. 92].

Проте розпочати процес можливо було і за відсутності позовного прохання, передавши відповідну інформацію суду через поліцію чи якийсь орган адміністративної влади. У законі вказувалося, що «усіяка образа або збиток в приватному майні негайно припиняється поліцією» [11, ст. 4]. І далі: «Задоволення образ, винагорода за збитки і шкоду майну, повернення віднятого насильно чи взятого самовільно, і розправа у справах щодо заволодіння перед провадженням їх судовим порядком, належить до обов'язків міської чи земської поліції, залежно від того, в місті чи повіті вчинено насильство, свавілля чи заволодіння» [11, ст. 6]. Слід зазначити, що порядок розгляду скарг щодо незаконного заволодіння нерухомим

і рухомим майном відрізнялися. Скарги щодо незаконного заволодіння нерухомим майном повинні були подаватися в земський суд, а рухомого – становому пристапу [11, ст. 8].

Поліція могла почати справу, якщо вбачала в чийхось діях самоуправство чи насильство [11, ст. 9]. Строк на подачу в поліцію прохання про самовільне або насильницьке заволодіння майном встановлювався в 10 тижнів, якщо він закінчувався, то слід було подавати позов лише в суд [11, ст. 10].

Поліція, прийнявши прохання, повинна була одразу взяти показання позивача та відповідача і «досліджувати на місці через свідків чи іншими можливими способами подію, що дала привід до скарги» [11, ст. 21]. Якщо потрібно було стягнути кошти за зобов'язанням без закладу, термін виконання якого минув, поліція повинна була негайно дізнатися про майно боржника, на яке вкажуть ті, на чію користь повинне бути стягнення й яке виявиться вільним для забезпечення такого стягнення [11, ст. 57]. Після «закінчення дослідження і приведення справи до ясності» поліція мала повернути майно законному власнику [11, ст. 22], тобто, як вказувалося, вона повинна була не лише проводити слідство, але й виконувати своє рішення. Проте поліція могла займатися лише маловажливими справами, коли задоволення претензій не перевищувало 30 руб. сріблом. Такі справи розглядалися у словесній формі, без будь-якого письмового провадження, але з запискою, яка відображала їх зміст і вносилася в протокол [11, ст. 23].

Якщо якась зі сторін була незадоволена рішенням поліцейського суду, то вона могла подати прохання в суд першого ступеня за належністю. Це не вважалося апеляцією, прохач мав лише право розпочати справу через суд. До речі, такий порядок започатковано 1775 р. «Установами для управління губерній Всеросійської імперії» [15] і він був чинним до Судової реформи 1864 р. Незадоволені діями та рішенням поліції могли скажитися в губернське правління, а далі – в Сенат [11, ст.ст. 26–28].

Треба зазначити, що законодавець чітко регламентував розгляд цивільних справ між державою (казною) та приватними особами. Зокрема, у ст. 102 ч. 2 т. X Зводу законів указувалося, що державні податки, мито і різні збори стягуються без усяляких спорів, тобто без судового розгляду [11, ст. 102]. Усі договори з казною приватними особами виконуються безумовно. Спори на них ні в яких судових місцях не приймаються [11, ст. 104].

Законодавство також визначало, яким повинен бути порядок подання прохання про розгляд справи, якщо боржниками були військові, особи духовного звання чи іноземці. У першому випадку

кредитори повинні були звертатися по належності у цивільні «присутственні місця» або до начальства відповідних осіб. Якщо ж йшлося про іноземного громадянина – то слід було подавати прохання до міністерства закордонних справ, від якого залежало подальше просування справи. Скарги щодо відповідних порушень закону з боку духовних осіб повинні були спрямовуватися до місцевого єпархіального начальства [11, ст.ст. 18, 19].

Цивільне процесуальне законодавство встановлювало правило, відповідно до якого за подання необґрунтованих позовів та апеляційних скарг передбачалося стягнення штрафів. Згідно зі ст. 227 ч. 2 т. X Зводу законів Російської імперії 1857 р., в застереження неправильного вчинення тяжб і позовів з позивачів в суді обвинувачених, встановлювалися грошові штрафи, що ґрунтувалися на відповідних правилах, які визначалися окремо для різних видів проваджень [11, ст. 227].

Так, у ст. 746 вказувалося, що, якщо у позовах у спірних зобов'язаннях обвинувачений буде позивач, то за неправе вчинення стягується при рішенні в першому ступені суду по п'ять копійок з кожного рубля спірної суми. У проханні мали бути конкретно вказані пункти вимоги позивача, водночас спеціально вказувалося, що вони не повинні повторюватися і змішуватися між собою: в проханнях про майно вимагалось встановити його ціну, а щодо нерухомого майна, крім того, – «який з нього прибуток в рік отримати можна» [11, ст.ст. 244, 245, 1066–1068]. Наприклад: 1849 р. Волинська губернська цивільна судова палата ухвалила рішення про стягнення штрафу з поміщиці А. Хоєцької, яка проживала у містечку Веледники, лише за те, що її позов нібито не розкривав суті справи та був складений не на гербовому папері, що було порушенням вимог [14, арк. 4].

У законі вказувалося, що прохання відповідача, який подає у відповідь зворотний позов на позивача, називається зустрічним, а мировими проханнями називаються прохання про припинення спорів між сторонами за їх обопільною згодою [11, ст.ст. 264, 265]. Відповідач у своєму поясненні повинен «очистити усі пункти його, тобто і ті, які він визнає справедливими, і ті, які відкидає» [11, ст. 292]. Якщо відповідач, вислухавши прохання, не відповідає на нього, оскільки не позначена ціна позову, позивач повинен переписати його, але якщо не відповідає «по впертості», то суд наказує тримати його під арештом протягом тижня, після закінчення якого і після неотримання відповіді обвинувачує його без «судомовлення» в позові [11, ст.ст. 1102, 1103].

Слід зазначити, що ініціатива в порушенні справи повітовому суду не належала. Судовий розгляд призначався лише за скаргою чи

позовом приватної особи, або стряпчих, або за вимогою іншого судового чи вищого адміністративного органу (ст. 198 Установ про управління губерніями...) [15, с. 334]. Наприклад, 23 серпня 1840 р. Одеський повітовий суд розглядав справу про продаж будинку одеським міщанином Данилом Волокітиним губернському секретарю Антону Вербицькому. Справа розглядалася на підставі позову («прошення») Д. Волокітіна і цей його позов був зафіксований у спеціальному журналі [13, спр. 2, арк. 4].

Справи у магістраті порушувалися за позовом чи скаргою приватних осіб або за вказівкою вищих інстанцій [16, с. 36].

Такими були головні аспекти досудової стадії цивільного процесу в дореформений період.

Висновки. Досудова стадія (стадія підготовки до суду) цивільного процесу в першій половині XIX ст. (до реформи 1864 р.) регламентувалася положеннями, що містилися у томі X Зводу законів Російської імперії. Вона суттєво відрізнялася від такої ж стадії кримінального процесу того часу, оскільки могла розпочатися лише за ініціативою позивача з подання позовного прохання, складеного за встановленою формою, або передачі відповідної інформації суду через поліцію чи якийсь інший орган адміністративної влади. Водночас законодавець дозволяв поліції самостійно розпочинати справу, якщо вона вбачала в чийхось діях самоуправство чи насильство.

1. Кукольник В. Российское частное право. Ч. II: Обряд гражданского судебного делопроизводства. СПб.: Типография Департамента Внешней торговли, 1815. 309 с.

2. Дегай П. Учебная книга российского гражданского судопроизводства губерний и областей, на общих правах состоящих, составленная для Императорского училища правоведения. Изд. 3-е, согласов. с послед. изд. Свода Законов. СПб.: Типография Фишера, 1846. 195 с.

3. Камбек Л. Ф. Опыт начертания гражданского судопроизводства по российским законам. СПб.: Типография И.И. Глазунова и К°, 1859. 170 с.

4. Михайлов М. М. Русское гражданское судопроизводство в историческом его развитии от Уложения 1649 года до издания Свода законов. СПб.: Тип. 2 отделения собств. Е. И. В. канцелярии, 1856. 865 с.

5. Практическое руководство к русскому гражданскому судопроизводству, составленное Иваном Лапинским, преподававшим законоведение в одном из военно-учебных заведений и состоявшим на службе в Правительствующем сенате: Кн. 1. СПб.: Тип. Деп. Ген. штаба, 1859. 843 с.

6. Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства / заслуж. проф., почет. чл. Ун-тов св. Владимира и Юрьевского. 3-е изд., испр. и доп. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912. 646 с.

7. Гетманцев О. В. Цивільний процес і наука цивільного процесуального права в першій половині XIX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія Правознавство. Вип. 492. 2009. С. 44–51.

8. Серебrenников С. Ю. Развитие гражданского судопроизводства в Российской империи: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». М., 2010. 25 с.

9. Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.). Х.: Діса плюс, 2013. 560 с.

10. Долова М. О. Развитие российской науки гражданского процессуального права: монография. М.: Издательский дом «Городец», 2018. 224 с.

11. Свод законов Российской империи. Т. 10. Ч. II. Законы о судопроизводстве и взысканиях гражданских. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. 525 с.

12. О производстве дел о насильном завладении недвижимым имуществом // Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Собрание первое. Т. 37. № 28338. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е. И. Императорского Величества Канцелярии, 1830.

13. Кутафин О. Е., Лебедев В. М., Семигин Г. Ю. Судебная власть в России: история, документы. В 6 т. / научный консультант проекта Е. А. Скрипилев. Т. III: От Свода законов к судебной реформе 1864 г.; отв. ред. А. В. Наумов. М.: Мысль, 2003. 829 с.

14. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. 23 (Одесский уездный суд). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–2. Спр. 2. Арк. 4.

15. Учреждения для управления губерний Всероссийской империи // ПСЗРИ. Собрание первое. Т. 20. № 14392. СПб.: Тип. II Отделения Собственной Е. И. Императорского Величества Канцелярии, 1830.

16. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора). Оп. 160. Спр. 431. Арк. 4.

17. Кутафин О. Е., Лебедев В. М., Семигин Г. Ю. Судебная власть в России: история, документы. В 6 т. / научный консультант проекта Е. А. Скрипилев. Т. II. Период абсолютизма; отв. ред. С. А. Колунтаев. М.: Мысль, 2003. 848 с.

18. Бармак М. В. Трансформації в системі судоустрою на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Серія Історія. Тернопіль, 2007. Вип. 1. С. 30–36.

Grechenko V. A., Brusakova O.V. The pre-trial stage of civil procedure on Ukrainian lands of the Russian empire in the first half of XIX of century (before reform in 1864)

The science of civil procedural law covers the history and theory of civil procedural law. The development of civil procedural law went through a number of stages, from Kievan Rus to the present, and each of these stages had its own peculiarities and distinctive features. The period of pre-reform development (until 1864) of the civil process was characterized by the implementation of the provisions of the Code of Laws of the Russian Empire, but at the same time, testified to the need

for changes and reforms in this area of procedural law. At that time, laws on insults, damages and harm, forcible and arbitrary possession of property could have begun in two ways: either in the police or in a court of law. The lawsuit and court began in the court whose jurisdiction was subject to the defendant. The law established a limitation period for filing a claim for immovable and movable property – not more than 10 years. The civil process began after one of the parties made a lawsuit filed in accordance with the established form. The request was written on the emperor's name on a special stamp paper – this was a necessary formality. Verbal requests were allowed, but only in addition to the written request in the proceedings. However, it was possible to start the process, in the absence of a claim, by passing the relevant information to the court through the police or an administrative authority. The police themselves could start the case, if they saw in someone's actions self-control or violence. The term for filing a request to the police for the unauthorized or forcible possession of property was set at 10 weeks, if it ended, then the claim should only be brought in court. The term for filing a request to the police for the unauthorized or forcible possession of property was set at 10 weeks, if it ended, then the claim should only be brought in court. The civil procedural law established a rule under which fines were imposed for the submission of ungrounded claims and appeals.

Key words: Ukraine, History Law, judicial right, civil procedure, pre-trial stage of civil procedure.

Стаття надійшла 24 вересня 2018 р.